

UOT 81

SƏFA ABADOVA*

SİNTAQMALARIN CÜMLƏ VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Məqalədə sintaksisin mühüm sahəsi olan cümlələr və söz birləşmələri arasındakı fərq müzakirə olunur. Belə ki, söz cütləri arasında sərhədlər və qarışıq sözlər kimi problemlər var. Bundan əlavə, dilçilər bu məsələlərlə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələrini bildirmişlər. Məqalədə sadə və kompleks idarəetmənin təsnifatına dair elmi mövqelərə də aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: *sintaqma, söz birləşmələri, cümlə, struktur, sintaksis, münasibətlər, xitablar.*

Funksional sintaksis problemlərinə sintaktik kateqoriyalardan olan cümlənin, söz birləşmələrinin, cümlə üzvlərinin semantikasi, strukturu ilə əlaqədar problemlər daxildir. Həmin problemlərin bir qismi aşağıdakılardır:

1) Sintaksisin aktual problemləri sırasında qoşa sözlərin, söz birləşmələrinin, mürəkkəb sözlərin arasında sərhədlərin hələ də müəyyən edilməməsi vardır.

Sintaqmaların söz, söz birləşməsi və mürəkkəb söz, tərkib olması da mübahisəlidir.

Y. Seyidovun düşüncələrinə görə, qoşa sözlər eyni sözlərin təkrarı olmayaraq fonetik uyğunlaşma nəticəsində yaranmış mürəkkəb sözlərdir: həyət-baca, kol-kos, dəmir-dümür və s. Hətta bəzən qoşa sözlərdə komponentlərin yerlərini dəyişmək də mümkün olur: qardaş-bacı _ bacı-qardaş və s.

Qoşa sözlərin mürəkkəb söz, ya da söz birləşməsi adlandırılmasına Y. Seyidov dilçilərdən A.Qulamovun fikirlərinə birmənalı şəkildə münasibət bildirmişdir. Belə ki, A.Qulamovun fikrincə, qoşa sözlər öz məna və forma cəhətlərinə görə adi mürəkkəb sözlərdən fərqlənir. Çünki onlar hələ tam mürəkkəb bir sözə çevrilməmişdir. Eyni zamanda onlara mürəkkəb söz ifadəsi də uyğun gəlmir.

Mirzə Kazım bəyin və akademik L.V.Şerbanın (1. Щербан Л.В) söz və birləşməyə aid fikirlərinə istinad etsək onlar mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin qarışdırıldığını, yanlışlıqlara yol verildiyini söyləmiş və göstərmişlər ki, “boş-boş danışan adam, ağına gələni danışan uşaq və s. birləşmələr mürəkkəb sözlərdir. Bu fikir məncə doğru deyil. Bunlar feili birləşmələrdir.

2) Söz birləşmələri və qoşa sözlər: türk dillərində etnolinqvistik cəhətlərdən olan və qoşa sözlər adlanan mürəkkəb sözlər: əl-ayaq, qol-budaq, dərə-təpə və s. rus-Avropa dilçiliyində yalnız şifahi nitqlə əlaqədardır, türk dillərində isə ən məhsuldar sözyaratma üsuludur. Onlara münasibət də fərqlidir.

“Парные слова в якутском языке» məqaləsində Ubrya-tova Y.İ. (2. Убрытова Е.И.) qoşa sözləri mürəkkəb söz hesab etmiş, hətta onları adlandırmaq üçün “qoşa sözlər; qoşa birləşmələr və qoşa söz birləşmələri” kimi terminlərdən də istifadə etmişdir.

Qazax dilçisi S.Kenesbayev qoşa sözlər ifadəsi ilə yanaşı, “mürəkkəb qoşa söz birləşmələri”, “mürəkkəb qoşa tərkiblər”, “sabit frazeoloji birləşmələr”, “frazeoloji qoşa tərkiblər” kimi ifadələrdən də istifadə etmişdir.

Əslində qoşa sözlər:

1. morfoloji kateqoriyadır; yəni mürəkkəb sözlərdir, ya da mürəkkəb sözlərin xüsusi bir qrupudur;

2. leksik-sintaktik kateqoriyadır – sabit birləşmələrdir;

3. sintaktik kateqoriyadır – söz birləşmələridir.

3) Bundan başqa sintaktik problemlərdən biri də sintaqmalardır. Heca nəfəsvermə zamanı sözlərin bölündüyü hissələr-parçalar olduğu kimi, sintaqma da nitq prosesində nitqin deyiliş zamanı ayrılan hissələridir. Buna görə də sintaqma söz birləşməsi və ya cümlə adlandırıla bilməz:

Məsələn; Əzizim, // vətən yaxşı.

Geyməyə // kətan yaxşı.

Gəzməyə // qərrib ölkə

Ölməyə // vətən yaxşı.

(3+4 hecaların sayıdır və bölünmənin iki tərəfində qalan parçalar sintaqmadır).

Yəni;

- Sintaqmalar şifahi nitqlə bağlıdır;

- Sintaqmaları əmələ gətirən sözlər mütləq bir-birinin yanında işlənir, ardıcıl sıralanır;

- Söz birləşməsinin, əsasən, iki komponenti (əsas və asılı tərəfi) olduğu halda, sintaqmalar bir, iki, üç və daha çox sözdən ibarət ola bilər.

- Söz birləşmələrinin qəbul edilmiş struktur modelləri olduğu halda, sintaqmalarda belə eyalon struktur modelləri yoxdur.

- Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında həm semantik, həm də qrammatik mənə olduğu halda, sintaqmalarda qrammatik əlaqə olmaya da bilər.

4) Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr məsələsi də aktual problemlərdən biridir. Bu məsələ ilə bağlı Y.Seyidov da öz sözünü demişdir. O, söz birləşmələri ilə sintaktik əlaqələr məsələsini, “eyni problemin vəhdətdə olan iki tərəfi”1 adlandırmış və bu sahəyə daha çox diqqət yetirmişdir.

Görəsən, tabesizlik əlaqəsində olan sözlər söz birləşməsi əmələ gətirirmi? Tabesizlik əlaqəsində olan söz birləşmələri varmı?

Dilimizdə sabitləşmiş “Leyli və Məcnun” tipli birləşmələrdə tərəflərə müdaxilə etmək, dəyişdirmək mümkün deyil. Yəni bu adı “Leyli və Kərəm” şəklində; “Əsli və Kərəm”i isə “Züleyxa və Kərəm” şəklində işlətmək olmaz. Bu cəhətlər həmin birləşmələri frazeoloji birləşmələrə yaxın-laşdırır.

Nəticə olaraq Y.Seyidovun qənaəti belə yekunlaşır:

1.Azərbaycan dilində tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri vardır;

2.Bu birləşmələr söz birləşmələri haqqında ümumi nəzəri anlayışlarla ziddiyyət təşkil etmir.

1.Bu cəhət digər dillərdə də müşahidə edilir.

4. Bu birləşmələrin tərəfləri, adətən, isimlərlə ifadə edilir (digər nitq hissələri olduqda substantivləşmiş olur). Buna görə ismi birləşmə adlandırıla bilər.

5. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında bağlayıcı vasitə kimi intonasiyadan və “və” bağlayıcısından istifadə edilir (bəzən “və” bağlayıcısı şifahi nitqdə düşə bilər: “Leyli Məcnun”, “Əsli Kərəm” və s.)

6. Bu birləşmələrin quruluşunda, mənasında, tipində elə bir ciddi tədqiqata ehtiyacı olan zənginlik yoxdur, işlənmə dairəsi geniş deyil.

5) Tabesiz mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrdən yaranır dedikdə, sadə cümlə, ifadəsinin şərti xarakter daşdığını nəzərə almaq lazımdır. Çünki elə tabesiz mürəkkəb cümlələr vardır ki, onun tərkib hissələrinin biri sadə, digəri tabeli mürəkkəb cümlə ola bilər. Bu zaman xüsusi növ sintaktik vahidlər – qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr yaranır. Məsələn; Sənə dedim ki, əgər buruq işə düşsə, evə gedən deyiləm.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında mənə əlqələri də zaman-zaman mübahisələrə səbəb olur. Məsələn;

1) Qızlar əl çalır, oğlanlar oynayır

2) Biz dedik, heç kəs qulaq asmadı.

“Cümlələrin hər ikisində eynizamanlılıq var. Ancaq onlardan biri zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, ikincisi, qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bəs nə üçün bunlar müxtəlif cür adlandırılır?” Zamandan kənarında heç bir hadisə hərəkət baş verə bilməz. O yerdə ki, başqa əlaqə yoxdur, ancaq zaman əlaqəsi var, deməli, həmin cümlə zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Zaman əlaqəsi fonunda başqa bir əlaqə də özünü hiss etdirirsə, deməli, zaman əlaqəsini deyil, həmin əlaqələri nəzərə almaq lazımdır (3.Seyidov Y.M.).

Y.Seyidovun bu fikirləri anlaşılmaqlıq yarada bilər. Çünki alim mənə əlaqələrini əks etdirən sxemdə də ardıcılıq əlaqəsini qeyd etməmiş, bu cümlələri zaman əlaqəli cümlələrin daxilində əritmişdir.

Professor Q. Kazımovun bölgüsünə də Y.Seyidov etirazını bildirmişdir: “Söhbət mənə əlaqələrindən gedirsə, “birləşdirmə, qoşulma” adları buraya uyğun deyil. Birinci əlaqə növünün adı, uyğunsuz olaraq, dəyişdirilsə də, mahiyyət dəyişmir. Burada zaman əlaqəsi nəzərdə tutulur və zaman əlaqələrindən danışılır. Bunun da iki tipi – eyni zamanlıq və ardıcılıq tipləri ola bilər. Qoşulma əlaqəsinin isə nə adı, nə də faktları bu sistemə uyğun gəlmir” (4.Kazımov Q.Ş.). Biz də belə düşünürük ki, Y.Seyidovun “birləşdirmə və qoşulma” əlaqələri ilə bağlı düşüncələri, mülahizələri daha ağılabatandır. Həmin növlər mənə əlaqələri ilə deyil, cümlənin strukturu ilə bağlı olan məsələlərdir. Öz həllini gözləyən məsələlərdən biridir.

6) Xitabların strukturu ilə bağlı da müxtəlif fikirlər vardır.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda xitablar strukturuna görə iki qrupa bölünür:

1)Sadə xitablar.

2)Mürəkkəb xitablar.

Sadə xitablar, əsasən, sözlərlə (sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu), mürəkkəb xitablar isə söz birləşmələri ilə ifadə edilir. Lakin elmi ədəbiyyatda bəzən quruluşca xitabları geniş və müxtəsər xitablara da bölürlər. Həmin mənbələrdə bu fikir söylənsə də, heç bir izahat verilməmişdir.

Düşünürük ki, müxtəsər xitablar bir sözdən də, ismi birləşmələrdən də ibarət ola bilər, əgər onlar tərəflərinə ayrıla bilmirsə. Məsələn Odlar yurdu, tarix boyu hücumlara məruz qaldın – cümləsində “Odlar yurdu” müxtəsər xitabdır. Lakin;

Ey qanad açıb göylərə uçan xəyalım, nə qədər azadsan - cümləsində isə xitabın (xəyalım) təyinedici tərəfi vardır. Bu cür xitablar geniş xitab adlanır.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, xitabın quruluşu ilə bağlı deyilənlər bir-birini təkzib edir və dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

7) Birləşmədə və ya cümlədə qoşmaların idarəedicilə funksiyası da problemlə məsələdir. Qoşma sözün ismin müxtəlif hallarında olmasını tələb edir. Hal şəkilçiləri idarə əlaqəsinin göstəriciləridir. Deməli, qoşma idarə edir. Eyni zamanda qoşmalar köməkçi nitq hissəsidir. Leksik mənası yoxdursa, demək idarə edən tərəf də ola bilməz. və s.

- Cümlə üzvlərinin təsnifi, cümlə üzvü olmayan sözlər, sadə cümlənin təsnifi, mürəkkəb söz və söz birləşmələrinin sərhədləri məsələsi, terminoloji birləşmələr, frazeoloji birləşmələr, mürəkkəb adların cümlə üzvü kimi strukturu, həmcins cümlə və həmcins üzvlü cümlələrin strukturu məsələləri bu problemlər sırasındadır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 294 s.
- 2.Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966.
- 3.Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. Москва, 1949.
- 4.Убрятова Е.Т. Исследования по синтаксису якутском языка. Москва, 1950.

**Gəncə Dövlət Universitetinin dissertanti
e-mail:abadova.sefa@mail.ru*

Safa Abadova

DIFFERENCES BETWEEN SYNTAX AND SENTENCES AND WORD COMBINATIONS

The article discusses the difference between syntax and sentences and word combinations. There are problems such as boundaries between pairs of words, and compound words. In addition, linguists have expressed their views and opinions on these issues. The article also clarifies the scientific positions on the classification of simple and complex handling.

Keywords: *syntax, words combinations, sentence, structure, syntactic, relationships, apply.*

Сафа Абадова

РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СИНТАГМАМИ И ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ И СЛОВСОЧЕТАНИЯМИ

В статье обсуждается разница между синтагмами и предложениями и словосочетаниями. Такие проблемы, как наличие границ между парными словами, словосочетаниями и сложными словами. Кроме того, лингвисты высказали свои взгляды и мнения по этим вопросам. В статье уточняются научные позиции по классификации простого и сложного обращения.

Ключевые слова: *синтагма, словосочетание, предложение, структура, синтаксис, отношение, обращение.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 02.10.2020

Son variant 27.11.2020